

verdeeld in: biologische, psychologische en sociologische. Naar hun biologischen grondslag onderscheiden we: A. Natuurgroepen als: familie, stam, ras, volk. Deze kunnen ook B. psychologisch opgevat worden. Als zulke psychologische collectiviteiten—daar ze wezenlijk in het bewustzijn ontstaan—beschouwen we de specifiek menselijke eenheden als: spraakgemeenschap, boerenvereniging, arbeidersvereniging, en andere beroepsverenigingen, doch enkel voor zooverre ze als loutere collectiviteiten niet als corporaties gedacht zijn. C. Als eigenlijk sociologische collectiviteiten, versta ik degene waarin de aanleg tot corporatievorming voor handen is, zoodat ze er ook dikwijls wetmatig uit voortvloeien. Van dezen aard zijn de godsdienst- en geloofsgevoelensschappen, de partijvereniging, de standen en klassen. Van dien aard zijn nog het volk als culturele eenheid, dat we liever natie heeten; verder behooren hierbij alle gemeenschappen en maatschappijen, voor zooverre ze als zulks gedacht en gewild worden, zonder dat ze daarom als sociaal lichaam georganiseerd zijn. Ook past in deze reeks de volksgemeenschap en de maatschappij — burgerlijke maatschappij of menselijke samenleving.

9. — Ik stel als typisch geval voor de derde categorie van sociologische objecten, dat ze onmiddellijk in het bewustzijn van hun dragers voorhanden zijn. Het is echter denkbaar, dat dit bewustzijn zelf niet oorspronkelijk is, en dat bijgevolg in bestaansopzicht, een sociaal lichaam niet van binnen doch van buiten uit gevormd wordt. In dien zin, maak ik onderscheid tusschen het normaal geval der autoegevormde korporaties en de heteroegevormde; d. i. zoo'n inrichting waar de leden in den regel enkel passieve deelnemers zijn en waar enkel de leiders het gemeenzaam bezielend bewustzijn vertegenwoordigen. Het kan dat zelfs zeer gewichtige groepeerings, als de staat en de kerk meer gelijken op een dergelijke inrichting dan op een autoege sociaal lichaam. In dit opzicht kunnen we in alle sociale lichamen een heerschers- en een genootschapskarakter onderscheiden en in de gewichtigste gevallen, wordt de wet hunner ontwikkeling door den onderlingen strijd van deze twee principes beheerscht. Bovendien ontstaat er licht een tegenstelling tusschen hoofd en ledematen, of het hoofd nu uit een of meer personen bestaat: ook wanneer een enkele natuurlijke persoon het laatste woord te zeggen heeft, dan is hij toch omgeven van meer andere personen, die rechtstreeks bij het hoofd behooren en zowat bij de oogen en den mond in het hoofd kunnen vergeleken worden. Wanneer nu de hoofden een regeering samenstellen, die door het geheele volk verkozen werd, dan is het niet alleen mogelijk dat we voor een minderheid komen te staan, die de helft nabij komt, ja, in vele gevallen overtreft, doch ook dat de kiezers van de regeerende groep dikwijls alras van overtuigde voorstanders in morrende onderdanen overslaan. Zoo is er geen bestuur van een sociaal organisme denkbaar waar de tegenstelling en mogelijke conflicten tusschen hoofd en ledematen niet voorkomen. Evenzoo bestaat het gevaar van tegenstelling en conflict niet enkel tusschen de onderdanen — dit komt dan de regeerenden in zekeren zin ten goede — doch ook tusschen de bestuursleden, bijzonder tusschen het hoofd en de onderhoofden (indien ik me zoo mag uitdrukken). De oorzaken van zulke tegenstellingen en conflicten zijn talrijk; deels van algemeenen en deels van bijzonderen aard. Van algemeenen aard is, wat betreft de tegenstelling tusschen hoofd en ledematen, het feit, dat iedere macht, voor hem die ze voelt doch niet bezit, makkelijk tot een last wordt, waartegen de ziel zich verzet, soms in opstand komt. Tusschen de onderdanen komen niet enkel de gewone oorzaken tot strijd in aanmerking, vooral van den strijd om het mijn en dijn, maar in dit opzicht nog de min of meer vriendelijk of vijandiggezinde verhouding tot deze of gene der regeerders, waaruit volgt dat de conflicten tusschen hoofd en ledematen zich binnen dit kader reproduceeren. Tusschen de regeerenden komen de gewone oorzaken tot strijd in veel grootere mate voor, dit als gevolg van den wedijver om een grooter aandeel in de macht met de daaraan verbonden eer. Er is hier bovendien een werkelijk verschil te noteeren, verschil

dat voortvloeit uit den verschillende graad van gunst of afgunst die de regeerenden bezielt in hun verhouding tot de onderdanen of tot een merkelijk deel ervan (bv. tot de kiezers van de minderheid). Bijzondere oorzaken van materielen of ideëelen aard zullen dezen innerliken strijd gewoonlijk nog verscherpen. We stappen nog aan noodtoestanden, verschillen van godsdienst en andere denkwijzen: de eerste zullen bij verschillende klassen ook verschillend reageeren, terwijl de laatste zich tegenover een bepaalde klas op verschillende manier uiten.

10. — In deze drie verschillende sociale concepten mogen we het begrip onderscheid tusschen gemeenschap en maatschappij niet uit 't oog verliezen, want dit werkelijk sociologisch onderscheid heeft een biologischen en psychologischen ondergrond. Het ware verkeer, een deel der sociale verhoudingen als daar zijn collectiviteiten en lichamen, eenvoudig weg als gemeenschappen te beschouwen, en een ander deel eenvoudig als maatschappijen op te vatten. Alleen in betrekkelijk weinig gevallen kan zulk'n karakteristiek gelden. Het gaat hier veel meer om een wankelbare motiveering, die sterker of zwakker in de eene of andere richting wijst, alsook om een veelvuldige vermenging der elementen. Er bestaat alleszins een normale ontwikkelingstendenz in enkele van die verhoudingen, zooals in het verloop der cultuurontwikkeling, van gemeenschap tot maatschappij, verloop dat door de toenevende rationalisatieering en mekanisatieering van den wil en zijne objecten, dus ook van de levensvormen en dezer inhoud, wordt gekenmerkt. Er zijn echter ook steeds herhaalde « omvormingen » in de gemeenschap, omdat het nooit totaal overwonnen gevoelsleven, de gewoonte en ook het denken 'n zekere invloed op de leer uitoefenen.

246

OPVOEDING DER VOLWASSENEN IN DE DUITSCHE GEWESTEN

PROF. DR. EUG. ROSENSTOCK. (Breslau)
Vicechairman der World Association for adult Education (zetel in London).

De Duitse gewesten laten heden weer elk hun geluid hooren. Hun leven wint het nu plotseling aan beteekenis op de groote gebeurtenissen, die het heele rijk aangaan. Dit is, voor de menschen wier denken heelemaal op den staat geconcentreerd is, 'n groote verrassing. De landelijke streken schenen saam met hun dialecten ten doode opgeschreven. Wanneer voor 50 jaar de Duitse landstreken het woord voerden, dit om vaderlijke zeden en gebruiken te vertolken of, om Fritz Reuter of Klaus Groot aan het woord te laten, dan gebeurde zulks alleen in het oude dialect. Landelijke was het poëtische en vreedzame element van 't duitse kultuurleven. Het politiek en geestelijk leven der natie, leefde daarentegen eener zijds in het Reich, zooals we dat kennen sedert 1870, en anderzijds in de groote steden. Rijkskanselier en « Oberbürgermeister » waren de groote partners in ons openbaar leven. Dit is aan 't veranderen. De technische en wetenschappelijke centralisatie verandert heden, de houding der Duitse gewesten. We zijn nu verplicht te spreken over de opvoeding der volwassenen in het Rijn- Roergebied, in Beieren, in Friesland e. m. a. Wanneer dus de Duitse gewesten weer mondig willen worden, dan is zulks geen bedriegelijke romantiek, noch vermetele hoogmoed. Ook zonder sentimenteële inachtneming van oude tradities, moeten de menschen, die in een gewest samenleven, weer de dragers worden van 'n nieuw gewestelijk leven. De maatschappelijke orde vraagt zulk een ommekeer. Want de afzonderlijke mensch is niet meer te huis in het huis waarin hij woont, noch in de straat waarin zijn huis staat, noch in de stad, waar hij zijn belastingen betaalt. Zijn eigenlijke levenssfeer over-

schrijdt ver de afsluiting van z'n huis, ja reikt verder, dan de omgeving van zijn stad.

De nieuwe gemeente waar wij werkzaam zijn, is een veel grootere streek. Alleen de weg naar hun werk brengt reeds dagelijks vele menschen buiten hun gemeente, in de oude beteekenis van het woord. Zelfs de leeraar vlucht iedere Zondag met zijn motorfiets uit zijn dorp weg. Alle onderricht- en voordrachtgevers, alle verbondssecretarissen, alle vakmannen zijn verplicht hun woonplaats te verlaten, om in allerlei vergaderingen en congressen een heele boel zaken te bepraten. Waar vroeger de meeste menschen naar hun werk «gingen», wordt het voor allerlei bedrijven meer en meer noodzakelijk hun arbeidsmiddel al «reizende» te bereiken. Het gewest is het nieuwe gemeentecomplex. Silezie, de Waterkant, de Mark, de Rijn- Maingouw, Rijn-Roergebied, dit zijn de nieuwe gemeenten in ons maatschappelijk leven.

Wij kunnen niet zonder meer aan tramlijn, auto en motorfiets voorbijgaan. We moeten het ronduit bekennen, dat de groote nieuwe krachtwerken: de stuwdammen, de hangbruggen, de Sileesche uitzender, de telefoon, groote gewesten bij mekaar brengen in één ruim, waar we ons thuis voelen. De sfeer waarin ons dagelijks leven verloopt is meer uitgebreid. Wellicht is reeds het heele Duitsche rijk op het punt één enkele groote stad te worden. Dan blijft echter Hannover of Silezie in die stad toch immer 'n bijzondere wijk. En daar ligt de grond van de vorming der volwassenen. Want iedere stad en iedere gemeente en iedere stadswijk hebben immer en te allen tijde een geestelijk gemeenschapsorde noodig gehad. Iedere gemeente vormde in den ouden tijd een bijzondere parochie. Iedere stad was toen een bisdom. De nieuwe parochie van ons volk is, Silezië voor allen die in Silezie werken, Rijn-~~Der~~ ^{Der} ~~wool~~ ^{wool} alle menschen uit het industriegebied. Wanneer tegenwoordig de motorrijders met 'n helsch lawaai langs de baan voorbijsnorren, zoo zien we daarin het zinnebeeld van een maatschappelijk bevrijde menschheid. Een geëmancipeerde menschheid ontpopt zich thans uit haar oude afzonderlijke gewesten. Alles gaat op reis. De opvoeding der volwassenen kan deze reizenden richting geven. Ze tracht den opmarsch dezer maatschappelijk bevrijde menschheid rond betekenisvolle verenigingspunten te concentreren. Derhalve komen er het heele land door bijzonder tehuizen tot stand. De eerste tehuizen in dien aard zijn de eenvoudige rustoorden (erholungsheimen), zoo is er een tehuis voor werklieden, een voor leeraars en meer andere. De rustoorden zijn reeds een deel van de vorming der volwassenen. Want de feest- en verlofdagen zijn tegenwoordig voor de volwassene arbeiders het hoogtepunt van het heele jaar. Het is dan ook rond de verlofdagen dat tegenwoordig den strijd gevoerd wordt in de tariefverdragen. Het gaat hier niet om individueele wenschen (ons volk heeft dit verlot noodig om zijn geest terug te frisschen). In de rustoorden doet de enkeling 'n krachtvoorraad op voor 'n heel jaar. Hij vindt er zijn evenwicht terug en keert opgemonterd in het dagelijksch leven weer. Uit deze rustoorden kunnen we dus reeds belangrijke dingen leeren. De opvoeding der volwassenen gebeurt niet enkel door de tegenstelling van werkdag en Zondag. Door het ploegstelsel, het jachttempo van ieder bestuur en de bedrijvigheid der grootstad heeft oeroude rythme van Zondag en werkdag zijn beteekenis voor den volwassene verloren. Eens per jaar heeft hij 'n merklijk verlot noodig, waarin alle arbeid bepaald wordt stopgezet. Want zelfs het dorp mist 's Zondags die feestelijke rust. Ook 's Zondags rinkelt de telefoon, het autoverkeer brengt 's Zondags in het dorp meer rumoer dan in de week. Het uitzicht van het dorp 's Zondags heeft niet meer het stemmig karakter van een feestdag. In de stad is het nog slechter gesteld. Doch is de Zondagstemming flauw, het feestelijk karakter, dat elke avondrust dient te kenmerken, is nog erger aan toe. Het uur waarop de arbeider van de fabriek naar huis terugkeert, is wellicht het uur waarop zijn huisgenooten aan 't werk moeten gaan. Zoo is het hem moeilijk om in 'n avondruststemming te geraken. Tot

den rustavond hoort ook den terugblik op een welbestede dag in eigenwerkkring, zooals we dit bij Hans Sachs in den «Meesterzanger van Nürnberg» voor ons zien. Waar is er heden nog iets van zoo 'n stemming te vinden, bij menschen die hun dagelijksch leven slijten op het gebied van het economisch leven. De rustoorden toonen het ons duidelijk, dat er heden zoo'n jaarlijksche rusttijd voor den volwassene noodig is. De opvoeding der volwassenen strekt zich niet alleen uit in de grootere ruimte van het gewest, maar ook over de grootere tijdruimten van het jaar, wat betreft haar maatregelen ter bevrediging van het gemeenschapsleven. Ze moet echter nog verder gaan.

In de z. g. rustoorden is de mensch, een uit zijn midden losgerukt individu, dat voor 4,5 Rm. onderkomen, eten en verzorging bekomt. De opvoeding der volwassenen heeft nu 'n hoogere orde van tehuizen verwezenlijkt. Dit zijn dan, de tehuizen in den echten zin van het woord. Bij hen zal het woord «tehuis» beteekenen, dat ze niet eenvoudige herbergen zijn voor uiteen gerukte enkelingen. Zoo hebben we, b. v. in Silezie, het tuinoord (heimgarten) in Neisse, wiens poetische benaming stamt van den onvergetelijken professor Clemens Neumann, de stichter van Quickborn en heruitgever van den «Spielmann»; ook nog het «Schulheim» van de Sileesche jongelieden, in Löwenberg, ook kortweg «Böberhaus» genoemd. Dan is er nog het evangelisch «Volkshochschulheim», te Camenz, dat vroeger te Klein Silsterwitz ingericht was. Een dergelijk tehuis is gelegen op de Schwedenschanze in Opper-Silezie. De werklieden van alle gezindheden hebben een «schulheim» ingericht in het technisch instituut voor economische en bestuurlijke wetenschappen, dat dit jaar in het idylisch Peterswaldau geopend is.

Al deze tehuizen willen den arbeidskring en reislust van het dagelijksch leven door geestelijke tegemoetkomingen oriënteren en hun wezenlijke beteekenis onderlijnen. De leden der nieuwe gemeenschap vinden hier echt menschelijke steun en wederzijdsche sympathie. Zelfs de huisvrouw, de moeder, de gehuwde man, de vader — bijzonder geprezen worden de verloftijden en leerjaren voor moeders — kunnen zich van hier uit nog eens hervatten. Deze tehuizen zijn werkelijk toevluchtsoorden van waaruit de gedesorienteerde terug op het rechte pad wordt gezet. Menschen van verschillende klassen en beroepen, bewoners van land en stad, gestudeerde en niet gestudeerde menschen hebben vroeger allen saam in de kerk gezeten. De tehuizen voor opvoeding der volwassenen brengen de menschen van 'n heel gewest bij mekaar. Want, zooals we reeds hooger zegden, de huidige arbeidsgemeenschappen hebben tot kleinste eenheid het gewest. Dit bij mekaar vertoeven in zoo 'n tehuis, leidt steeds tot 'n kort gemeenschappelijk leven. Zulk een gemeenschapsleven is werkelijk 'n «vrije tijd». Het «vrijaf» (freizeit) is de klaarste uitdrukking voor de nieuwe jaarlijksche rustperiode. Zooals vroeger bij den weekdag den Zondag hoorde en bij den werkdag den rustavond, zoo past nu bij den arbeidstijd, die het gansche jaar in beslag neemt, het hoogtepunt van het jaar, het «vrijaf». Sedert drie jaar hebben we in Silezie, de landelijke jeugd, arbeiders, boeren en studenten opgeroepen tot 'n gemeenschappelijk overbrengen van zoo 'n jaarlijksche rustperiode. Telkenjare in Maart, zijn de jonge mannen uit gansch Silezie, uit alle partijen en geloofsbelijdenissen, in een arbeidskamp samengekomen en hebben daar getracht een nieuwe geestelijke horizon te vinden. Want het verrijkt het persoonlijk begripsvermogen en versterkt de eigene strijdkrachten, als men in zulk een samenleven zich leert meten aan tegenstrevers, die men in het dagelijksch leven, nergens te pakken krijgt en tegen wie men tot dan toe, meestal in 'n spookachtige en ideologische gedachtenstrijd, kon vechten. Men leert hier zijn geestelijke tegenstrever ernstig opnemen. Het inwerken op enkelingen verhoogt in groote mate het prestatievermogen van eigen werk. De arbeidskampen hebben vast reeds school gemaakt. Zoo werd er reeds dit jaar, te Hannover een arbeidskamp ontworpen. Een grooter en belangrijker succes zijn we dit jaar te verwachten in het Rijn-Roergebied, alwaar ik zelf de er-

varingen die ik in Silezie opdeed, zal toepassen. Het uiterst bedreigde Duitsch-Bohemen heeft in de arbeidskampen een middel gevonden, om zijn innerlijke verbroekeling tot 'n harmonisch geheel te omvormen.

De volksklassen, die door de huidige arbeidsorde het meest benadeeld worden in hun noodige rust, hebben buiten het jaarlijksch vrijaf, ook nog andere behoeften. Ze hebben een geestelijk rustpunt noodig in hun geheele arbeidsleven. Dit zijn dan de groote ontwikkelings leergangen der volkshoogeschoolen. Deze cursussen zijn voor de jonge boer of de jonge werkman 'n gelegenheid tot bezinning. Nadat hij reeds verscheidene jaren arbeidsleven heeft doorgemaakt, komt hij nu eens voor 4 of 6 maand in een tehuis en leert er de orde te brengen in zijn ervaringen en moed scheppen om zijn eigen maatschappelijke taak in zijn dorp of in jeugdgroep of in zijn politieke partij, trouw en stipt te volbrengen. De hoedanigheid moet in deze tijden van massabeweging steeds opnieuw versterkt door zulke leergangen, cursussen en uren van nadenken.

Zoo we het jaar en het gewest als de normale tijd en ruimte aannemen, dan moeten we er evenwel den nadruk op leggen dat, de opvoeding der volwassenen buiten haar jaarlijksche rustperiode, ook nog een heele reeks andere mogelijkheden ten dienste staan. Daar hebben we vooreerst het « weekend ». Van langs om meer wordt het « weekend » gebruikt tot korte vergaderingen. De kleinste cel der hedendaagsche opvoeding van den volwassene is echter de werkgemeenschap. De naam alleen getuigt reeds van de enge samenhoorigheid tusschen de opvoeding van den volwassene en de nieuwe maatschappelijke orde. In de werkgemeenschap moet het iedere enkeling zonneklaar worden, dat al hun speciale bedrijvigheid enkel en alleen speciale bedrijvigheid is en dat al hun persoonlijke gedachten enkel privaateigendom zijn. De werkgemeenschap leert ons weer maatschappelijk te denken. In de werkgemeenschap is dus allereerst 'n echt sociale geesteshouding vereischt.

De spreker mag hier dus niet met de deur in huis vallen, doch moet wachten tot zijn toehoorders hem iets vragen. Indien de eeraar in een werkgemeenschap aanspraak wil maken op een of ander monopool, dan zou hij doen als de smid, die in 'n vreemd huis als 'n bezetene aan z'n schroefbank zou draaien en vijlen, zonder eerst te vragen of er in het huis wel iets te herstellen is. Zoo, leert de opvoeding der volwassenen de kunst van het « luisteren ». Door blad, radio, telefoon e. a. hebben we het ons tot gewoonte gemaakt, onze gehoorszenuwen te spannen voor de koperklank van het dagelijksch gepraat. Het stille toehooren, het uisteren naar een ander, naar den tegenstrever zelf in plaats van naar de gebrekkige woordjes die hij stamelt, dit is het waarin we ons weer dienen te oefenen. Anderzins zal alles per slot van rekening, met een overvloed van verkeersmiddelen, uitloopen op een Babylonische spraakverwarring. Tien buitenmensen, die allen duitsch spreken, spreken zeer dikwijls enkel schijnbaar dezelfde taal. Tracht dan, boven alle gepraat uit, te begrijpen wat de andere werkelijk zeggen wil.

Niet de woorden van den tegenstander dient men recht te laten wedervaren, maar den persoon zelf. Dan eerst zult ge leeren, dat enkel zij, die hun tegenstrever recht laten wedervaren, menschen zijn die de gerechtigheid kunnen brengen in het volk en in de menschheid. Want de gerechtigheid is geen schoone gedachte, die we ons kunnen uitbeelden, doch ze ontspringt in het stille gemoed, dat ons den moed geeft om te « luisteren ». « God is de opperste stilte, daarom draait alles rondom Hem » — dat is de groote stelregel voor alle opvoeding der volwassenen.

De opvoeding der volwassenen wil de vreugde in deze diepe rust bezorgen aan hen, die door de jacht van het leven dreigen neegesleept te worden.

In Duitschland verdedigt de Deutsche school, die Robert van Erdberg gesticht heeft, de principen van een vormende en oriënteerende volksopleiding. Deze Deutsche school voor « Volks-onderricht en opvoeding der volwassenen » omvat katholieken

en protestanten, liberalen en socialisten, voor zoover ze bereid zijn dezen kreet te aanhooren als « homines bonae voluntates ». Als verweer tegen een goedkooppe en oppervlakkige vormingswereld naar het patroon der grootstad, komt de « Deutsche school » op voor 'n opvoeding der volwassenen, die den mensch weer zoo wil maken, dat hij zich thuis voelt in de geestelijke gemeenschap, waarin hij op aarde te werken heeft. Want het is juist ons eigen beperktheid en bekrompenheid door stand en klasse, geslacht en ouderdom, die oorzaak is van de benauwende inperking van de maatschappelijken strijd. Om mensch te zijn trachten we onze menschelijke tekorten aan te vullen. Het is ons lijden, dat voor ons de gemeenschap mogelijk maakt.

En overal daar, waar de volwassene een weinig ontwaart van het volmaakte beeld, dat God beoogde, als hij den mensch schiep naar zijn beeld en gelijkenis, daar juist groeit de volwassene tot een beter en edeler mensch.

REORGANISATIE DER POLITIEKE KRACHTEN IN DUITSCHLAND

DR. HERMANN ULLMANN (Berlijn).

I. PACIFISTISCHE EN REACTIONNAIRE ILLUSIES.

Wil men zich een juiste gedachte vormen over den toestand van Europa, dan moet men niet alleen de materiele gevolgen van den oorlog nagaan, maar ook zijn psychische invloeden. Nevens de dwingende macht van de feiten constateeren we immers een algemeene neiging om zich met illusies te paaien. De huidige crisis eischt een zoo radikaal en onmiddellijk prijsgeven van gangbare ideeën en toestanden eenerzijds, en een zoo besliste en scheppende aanpassing aan de nieuwe noodwendigheden anderzijds, dat de psychische krachten van naties en leiders in gebreke blijven. Zoo ontstaat er een kloof tusschen de nuchtere, klare feiten en de gedachten-ontwerpen waarmee men hun komst wil stuiten. Dat is zoo in heel Europa, maar in Duitschland, waar men de crisis het scherpst heeft gevoeld, is de vlucht naar de illusie ook het sterkst. 't Is dan ook een feit dat Duitschland door zijn naoorlogsche illusie-politiek meer kracht, vermogen en toekomst heeft verspeeld dan gedurende den oorlog zelf.

Geheel de bedrijvigheid rondom het Youngplan is niet alleen een zeer treffende illustratie van dezen toestand, maar tevens een hoogtepunt daarvan. Het is nu flagrant duidelijk geworden dat het hoogkapitalistisch tijdperk voor Europa voorbij is, dat het zijn economische machtspositie aan 't inboeten is, en dat het zich dringend tot een nieuwe taak moet voorbereiden, zoo het met de krachten waarover het nog beschikt de totale ontreddering wil ontgaan. Intusschen echter houdt Europa onledig met zijn immer aangroeiende lasten op den rug te schuiven van precies den meest verzwakten staat. Dat is een vruchteloze poging, een groote illusie. En op deze Europeesche vergissing antwoordt Duitschland met andere vergissingen. Het maakt zichzelf ook illusies, hier reactionaire, daar pacifistische.

De eenige gezonde politiek ware geweest een van illusies ondane weerstand tegenover de Europeesche vergissingen. Deze houding is echter niet officieel tot uiting gekomen. Natuurlijk ligt ze niet op den mathematischen middenweg tusschen « rechts » en « links ». Overigens, wat men in Duitschland rechts en links heeft genoemd werd in de tien laatste jaren niet bepaald door de houding tegenover de taak van het oogenblik, maar wel door het standpunt dat men aannam tegenover de toestanden van het jonste verleden. Tot scheppend werk is het dan ook in geen enkele partij gekomen. De doctrinaire gehechtheid aan voorbije vormen eenerzijds, en het onvoorwaardelijk beamen van de huidige vormen anderzijds, zijn een klaar bewijs van de onvruchtbaarheid der partijen